

Ольга Білобровець

доктор історичних наук, професор кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка

РОЛЬ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ У ЖИТОМИРІ В XIII – XIX СТ.

Анотація

У статті представлено короткий огляд появи, організаційної розбудови та діяльності Римо-Католицької Церкви у Житомирі в XIII – XIX ст. Впродовж усіх століть, незважаючи на зміну суспільно-політичної ситуації, католицька церква була провідною інституцією, що опікувалась духовним життям польського населення, дбала про розвиток освіти в краї, займалась благодійною діяльністю. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії, репресій царської влади проти поляків за участь у визвольних змаганнях впродовж XIX ст. католицька церква об'єднувала все польське населення губернського міста Житомира, допомагала зберігати національну ідентичність.

Ключові слова: *римо-католицька церква, Житомир, суспільно-політичне життя, освіта, духовенство.*

Український і польський народи історично є сусідами, належать до слов'янської спільноти, тісно пов'язані культурно й ментально. З розвитком людської цивілізації, виникненням ранньосередньовічних держав територіально близькі народи мають тісні духовні контакти і взаємовпливи. Найбільше вони проявляються у пограничних територіях, зокрема Волині-Житомирщини. Ця територія в XVI – XVIII ст. входила до складу Речі Посполитої, що зумовило проживання тут сьогодні найбільшої кількості поляків в Україні та значну роль католицької церкви в організації їх духовного життя.

Складна геополітична ситуація, протиріччя між католицизмом та православ'ям, як двома гілками християнства, суспільно-політичні зміни в добу боротьби українського народу за соціально-економічні та національні права в XVII – XVIII ст. викликають науковий інтерес до досліджень церковного життя на Правобережжі та з'ясування ролі католицької церкви в житті суспільства. Впродовж XIX – XX ст. існували окремі наукові розвідки та праці щодо діяльності римо-католицької церк-

ви на Правобережній Україні. Поява та утвердження католицького духовенства в Житомирі з часів раннього середньовіччя представлена в описах та спогадах М. Дубецького на поч. ХХ ст. Комплексних досліджень діяльності католицької церкви на Правобережжі, Волині, Житомирщині у радянську добу не було. З початку 2000-х рр. з'явилася низка праць українських і польських науковців, в яких розглядалися питання церковного життя у краї. Зокрема, стан і відбудова мережі костелів у Київській дієцезії у публікаціях Ю. Хахая [4], біографічні нариси київських єпископів латинського обряду у К. Прокопа [8], діяльність духовної семінарії Луцько-Житомирської дієцезії – у П. Грабчака [6]. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. розкрито в роботі Хитровської Ю. [3]. Завданням даного дослідження є проведення аналізу діяльності католицького духовенства у Житомирі, з'ясування його ролі в організації духовного життя польського населення краю у ХІІІ – ХІХ ст.

Загальні рамки католицького духовного поля в українських землях почали окреслюватись в часи існування Київської Русі. Польські джерела зазначають, що перші представники польських домініканців на чолі з св. Яцком дійшли Києва близько 1225 р. і збудували на Подолі перший католицький костел св. Марії і при ньому невеликий монастир домініканців. Як пише М. Дубецький, у той самий час, близько 1230 р. кілька домініканців здійснили першу християнську місію в Житомир, заснувавши костел і монастир. Важко знайти архівного, письмового підтвердження цим фактам, оскільки це був час постійних нападів татар, оборони і боротьби різних сил за владу в цьому краї [5, s. 107].

За домініканськими щорічниками відомо чотирьох домініканських мучеників, які постраждали в житомирському монастирі в ХІІІ ст. від татарських набігів. Монастир з костелом були спалені й під час наступних нападів перестали бути центром домініканців. У ХVІ – ХVІІ ст. стіни монастиря не відновлювалися. У ХVІІІ ст. тут на короткий час поселились базиліани і вже у ХІХ ст. російський уряд вирішив на рештках мурів побудувати православний собор. Але несподівано з 12 на 13 червня 1853 р. частина нових зведених стін упала, а залишились тільки старі мури. Довгий час ніякого будівництва на цих руїнах не було [5, s. 108].

ХVІІ століття було неспокійним часом для жителів цієї території. У другій половині століття була утворена держава Богдана Хмельницького, до складу якої входив Київ і тому в єпископа Анджея Залуського з'явилася ідея центром римо-католицької церкви в Україні зробити місто

Білу Церкву [4, s. 13]. Однак, реалізація цієї ідеї не вдалася. Швидко змінювалися київські єпископи, відчувалася відсутність безпеки, капланів, матеріальної підтримки. Однак, у цей час варто згадати діяльність біскупa Томаша Уейського, якого називали батьком убогих. У 1677 р. він зрікся церковної влади і передав її єзуїтам. Останні 12 років життя провів у келіях єзуїтів і помер у 1689 р. у Вільно, шанований як святий. Після смерті були спроби його канонізувати. Тіло Томаша Уейського в 1821 р. з релігійними почеснями було перевезено з Вільно до Житомира й залишене у кафедральному храмі [5, s. 110].

Своїм служінням церкви і громаді вирізнялися також єпископи Анджей Шолдрскі, пізніше Самуель Ожга, Юзеф Анджей Залуські, Каєтан Солтик та ін. Перша половина XVIII ст. була важкою для київської дієцезії, її столиця була поза межами Речі Посполитої, багато костелів були зруйновані, відчувалась недостатність священників. Довго вагались – де зробити столицю дієцезії. Врешті київський єпископ Ян Самуель Ожга в 1722 р., вирішив створити дієцезію там, де був новий центр воєводства. Він знайшов притулок при парафіяльному костелі у Житомирі, у той час ще дерев'яному [8, s. 117].

У першій половині XVIII ст. Ожга розширив малий костел по вул. Замковій у Житомирі, замінивши його на кам'яний єпископський кафедральний собор. Зібрана на сеймику місцева шляхта вирішила виділити 8 тисяч злотих на побудову кафедри та підтвердила місце на Замковій горі, як найкраще для цього. До парафії належало 55 місцевостей. Єпископ успішно провів перебудову того надзвичайно скромного існуючого собору. Житло для біскупa і капітули були збудовані значно пізніше, за пастерства Каєтана Солтика, яке тривало досить недовго. Таким чином, від єпископа Ожгі, від 1724 р. Житомир стає центром київської дієцезії і активного духовного життя. (Хахай, с. 20). За даними візитації на середину XVIII ст. на території дієцезії існувало 20 костелів, хоч за 100 років до того на цій території було 40 парафій. До київської дієцезії належало три деканати: Житомирський, Фастівський і Овруцький [4, s. 10].

У цьому часі появи в Житомирі єзуїтської місії сприяв сенатор і київський каштелян Казимір Стецький. Він почав будівництво для неї великого приміщення з кам'яним костелом за умови, що єзуїти будуть утримувати трикласну школу. Таким чином в 1724 р. закладено основи середньої школи в Житомирі. Фундація Стецького, підтверджена на сеймі 1768 р., була розширена завдяки зусиллям київського єпископа Анджея Залуського, який до трьох класів додав четвертий. Однак, не-

забаром справи освіти перейшли у відання Комісії з освіти, яка перетворила церковну школу у світську для київського і брацлавського воєводств. Школа почала швидко наповнюватися учнями і розвиватися. У 1784 р. у ній було 6 класів і 600 учнів. І це було більше, ніж у житомирській гімназії у середині XIX ст [5, s. 112].

З часом будинок перейшов до Місіонерів, які хотіли ще за біскупа Солтика у 1757 р. керувати духовною семінарією, яку він заснував. Цю ідею також підтримував єпископ Юзеф Залускі, але він був висланий до Калуги і вони запізнилися приїхати до київської дієцезії. До Житомира Місіонери прибули тільки в 1783 р. і поселилися в приміщеннях єзуїтів, де влаштували семінарію, що існувала до 1842 р. Їх було небагато, три-чотири капелани [4, s. 21]. Серед них можна виділити Юзефа Станьчика, який все життя присвятив Житомиру, де і помер у 1838 р. Останнім настоятелем місіонерів у Житомирі був Вінцентій Бразевіч, управління якого закінчилося у 1842 р. Останнім часом членом зібрання був Ігнацій Боранські, пізніше багаторічний катехит житомирської гімназії. Це було в період, коли треба було читати релігійні предмети російською мовою. Про це написав письменник Адам Креховецькі, тодішній гімназист, який згадував про останні лекції з релігії рідною мовою, на яких плакали учні і викладач [5, s. 116].

Створенню релігійно-благодійної інституції, якою був монастир Милосердя, званий Шаритками можна завдячувати зусиллям єпископа Ю. Залуського. Після повернення з вигнання у Калужі в 1773 р. він поклав на депозит у банкіра Теппера 30.000 польських злотих на заснування монастиря Сестер милосердя у київській дієцезії. Несподівана смерть в 1774 р. не дозволила йому бачити плоди своїх старань. Однак, розпочата справа дала свої позитивні результати. Шаритки прибули з Пултуська і поселилися в одному з дерев'яних будиночків у місті [4, s. 22].

Незабаром цей дім згорів. Куплений при костелі інший будинок був замалий для лікарні і школи. Вже у XIX ст., прагнучи розширити свою опіку над хворими і дітьми, вони переселилися на 1,5 кілометра за межі Житомира. Над берегами Тетерева, посеред лісу, в здоровій, сухій місцевості, відділеній від міста територією порожнього поля, яку почали називати «панська площа», розмістилася садиба для хворих і сиріт. Цар Олександр I, за участю губернатора Бартоломея Гіжицького, збільшив їм виплати, надав в центральне управління Вільськ, щоб вони могли звідти поширювати свою гуманітарну діяльність. Завжди в їх монастирі було 14 сестер, які опікувалися 50 хворими, виховували і навчали сиріт – 160

дівчат і 60 хлопців. Однак, ця діяльність була паралізована: у 1842 р. їхню зарплатню було відібрано. Позбавлені матеріальних засобів, сестри могли зробити менше, однак працювали аж того моменту, коли їх у 1863 р. було вигнано, а приміщенню дано інше призначення [5, s. 118].

Шаритки, все ж, перебували тут значно довше, ніж єзуїти. Приміщення єзуїтів були перепрофільовані і занедбані. Костел розібраний, а в монастирських будинках створено в'язницю. Костел єзуїтів у Житомирі був винятково гарним будинком не тільки в місті, але й на всьому Правобережжі. Кінець XIX ст. так позбавив поляків традицій, навіть недалекого минулого, що стіни «поезуїтські» і «помісіонерські» називали на поч. XX ст. «пофранцисканськими», загалом не знаючи, що францисканці ніколи не були в Житомирі.

У час правління житомирського старости Яна Каєтана Іллінського у 1761 р. було засновано у Житомирі монастир і збудовано костел бернардинів. Вони розмістилися у замиському районі, утримували початкову школу для вбогих дітей житомирського передмістя. Так було до їх випровадження з міста і знищення монастиря у 1832 р. Перед заборною діяльністю бернардини почали будувати замість дерев'яного кам'яний костел, але не встигли цього зробити. Після їх вигнання стіни і вся місцевість бернардинів була в світському розпорядженні, пізніше в їх приміщеннях було розташовано дієцезіальна семінарія. Тому новий костел носить назву семінарійський. У приміщенні ще не закінченого костелу, у 1838 р. відбувалися вибори волинських поміщиків [5, s. 124].

Значні зміни в діяльності католицької церкви на території всього Правобережжя розпочалися після його приєднання до Російської імперії у 1793 р. за другим розділом Польщі й припинення існування Речі Посполитої. У 1798 р. була утворена Луцько-Житомирська дієцезія, що на рівних правах об'єднала ці дві частини і обіймала територію колишньої київської дієцезії. На чолі дієцезії стояв єпископ Каспер Казимір Цецішовський. Така структура існувала до 1847 р. [6, s. 30].

Становище католицької церкви в українських землях у XIX ст. залежало від позиції царської влади, що визначалась значною мірою політикою польської шляхти. Прагнення російської влади утвердитись на приєднаних землях проявлялось у перших десятиліттях XIX ст. у її лояльному ставленні до поляків та католицької церкви. Однак, листопадове 1830-1831 рр. та січневе 1863 р. польські повстання зумовили репресії проти поляків, зменшення їх ролі в суспільно-політичному житті Російської імперії.

З другої половини XIX ст. діяльність католицької церкви перебува-

ла під жорстким контролем російської держави, що привело до розриву її дипломатичних стосунків з папою римським у 1867 р. і які відновилися майже через три десятиліття. Участь католицьких священиків у суспільно-політичному житті викликала нові репресії влади, зокрема секуляризацію церковного майна, перетворення священиків на державних чиновників, введення для них адміністративних покарань, заборона католикам займати посади в державному адміністративному апараті, займатися освітньо-виховною діяльністю тощо [3, s. 40].

У XIX ст. на території трьох губерній Південно-Західного краю було дві дієцезії римо-католицького костелу: Луцько-Житомирська і Кам'янецька. Вони були об'єднані під управлінням одного єпископа, резиденція якого знаходилась у Житомирі. Тільки в 1918 р. Кам'янецька дієцезія отримала власного ординатора з центром у Кам'янці-Подільському і ним став П. Маньковський. Згідно із церковною статистикою за 1909 р. кількість вірних у двох дієцезіях складала 801.000 або 7,2 % загальної кількості мешканців краю. Діючих костьолів і каплиць нараховувалось понад 550. Найбільшою була київська парафія, до якої належали 39.913 вірних, у Житомирі – 20.950, у Новограді-Волинському – 18.428 [9, s. 84].

Незважаючи на репресивну політику царської влади щодо католиків, їх роль в економічному та суспільному житті Правобережної України залишалася високою. У Житомирі, як губернському центрі Волині наприкінці XIX ст. проживало 65.895 осіб, з яких поляків (за мовою) було 7.464 особи, католиків – 8.932 особи [2, s. 84]. Найбільшою національною групою були євреї – 38.427 осіб, на другому місці – українці – 23.889 осіб, поляків було – 15.392 особи, росіян – 11.008 осіб [1, s. 78].

Втративши можливість проводити легальну діяльність щодо захисту своїх національних прав, польська інтелігенція та молодь створювали таємні гуртки. На базі двох чоловічих і двох жіночих гімназій у Житомирі в 1877 р. існувала «Учнівська корпорація самоосвіти», що ставила своїм завданням піднесення польської культури, а також виховання у молоді усвідомлення своєї польської національності і передбачала таємне вивчення польської історії і літератури [7, s. 238]. Значна роль у цих процесах належала католицькому духовенству, яке допомагало полякам зберігати свою національну ідентичність.

Підготовка духовенства, освіта і виховання проводились у духовній семінарії у Житомирі, куди приймалися особи після 6 класів гімназії. Рівень загальної культури і соціальної адаптованості був значно вищий, ніж місцевих православних кіл і католицьких священиків у Біло-

русії та Литві. Це пояснювалося тим, що освіта і вихованці духовної семінарії у Житомирі походили в своїй більшості із родин польської місцевої інтелігенції.

Багато католицьких капланів у ХІХ ст. брало активну участь у визвольних змаганнях і політичній конспіративній діяльності. Багато з них було ув'язнено і відправлено на заслання у Сибір після повстань, частина долучилася до творення польського шкільництва в Україні.

Таким чином, католицька церква в Житомирі та Волині з часу появи у ХІІІ ст. опікувалась польським населенням краю, організаційно розбудовувалась та проводила значну суспільно-політичну діяльність. Впродовж усього часу її існування на цих теренах провідну роль в організації духовного життя проводили католицькі єпископи та духовенство. Завдяки їх сприянню та зусиллям чернечих орденів – єзуїтів, домініканців у Житомирі у ХVІІІ ст. було створено потужні освітні осередки – школи, засновано монастирі, що проводили благодійну діяльність, підтримували нужденних і хворих. Після розділу Польщі, приєднання Правобережжя до Російської імперії, репресій царської влади проти поляків та католицького духовенства за участь у визвольних повстаннях впродовж ХІХ ст. римо-католицька церква залишалася інституцією, що об'єднувала всі верстви польського населення у краї та зберігала їх національну ідентичність.

Список використаних джерел та літератури:

1. Памятная книжка Вольнской губернии на 1915 г. Житомир, 1915. 502 с.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897. Т. 8: Вольнская губерния. С.Петербург, 1904. 312 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
3. Хитровська Ю. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. // Сторінки історії : збірник наукових праць. 2010. Вип. 30. С. 26-42.
4. Chachaj J. Stan i odbudowa sieci kościelnej w łańciskiej diecezji kijowskiej w drugiej połowie ХVІІ I w ХVІІІ wieku. Archiwa, Biblioteki I Muzea Kościelne. 2007. Т. 87. S. 5-65.
5. Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice. Kijów, 1914. 254 s.
6. Grabczak P. Seminaria duchowne Łucko-Żytomieskiej diecezji 1798-1842 г. Dunajec-Ostrog, 2006. 364 s.
7. Korczyński J. Troche wspomnień z Żytomierza // Pamiętnik Kijowski. Londyn 1963. Т. 2. S. 236-239.
8. Prokop K. Biskupi Kijowscy obrządku łańciskiego ХVІ-ХVІІІ w. Biały Dunajec-Ostrog, 2003. 176 s.
9. Wielhorski W. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów // Pamiętnik Kijowski. Т. 1. Londyn, 1959. S. 84.